

Slädtransport bredvid bestämmelse om sädeskörd och höskörd, vilket visar att det är en sommarsläde.

Stjäl någon höräfsa eller hävel, lässestång eller krokrep, tömmar eller selar ute på ängarna, böte han en öre för vardera. Detta är bondens ensak.

Hävlar var stänger för att bära höet, lässestången och krokrepet lades över hölasset för att hålla fast det. Även dessa enkla och billiga föremål skyddades under slåttern.

ODLINGSEXPANSION

Expansionens omfattning och styrka

Odlingsexpansionen bestod av en förtätning av bebyggelse och odling i de etablerade bygderna, och av att nya gårdar togs upp på utmarker som tidigare saknat bebyggelse.

När lagarna nedtecknades hade denna nyodling pågått i århundraden, och lagen gynnade nyodling. Östgötalagen stadgar att ”den har alltid vitsord som vill odla”. Ju längre norrut, desto friare var upptagandet av ny mark. Enligt Hälsingelagen var nyodlingen nästan helt fri. Östgötalagen och Skånelagen stadgar att allmänningen måste skiftas i samband med att ny mark togs upp, men förhållandena hade varit friare även på slättbygderna.

Den långvariga expansionen var inte något säreget för Sverige utan en del av ett skeende i större delen av Europa. Den följdes av nedgång under senmedeltiden.

Forskning med global inriktning visar att över hela världen och genom historien har demografiska vågrörelser, upp- och nedgångar i befolkningsantalet, varit det normala. Uppgångarna sträckte sig över hundratals år, men också nedgångarna varade under långa perioder. Ju längre fram i tiden vi kommer, desto kortare blir vå-

gorna. Metaforen från havet, med stigande och sjunkande vågor, är allmänt accepterad men inte helt lyckad eftersom befolkningsantalet stigit med varje våg. En bättre metafor vore att jämföra med tidvattenvågor som rullar in mot stranden vid springflod och når allt högre upp.

Denna demografiska rörelse grundades på odlingens och jordbrukets utveckling. För järnålder och medeltid kan vi inte skilja mellan befolkningens och odlingens omfattning, eftersom källmaterialet är alltför bristfälligt. Dessutom måste en rad olika källmaterial kombineras.

Inom arkeologin ansågs förkristna gravfält länge som de viktigaste beläggen för bebyggelse och befolkning. Sverige har ett av de bästa källägena i Europa eftersom årtionden av fornminnesinventering och en skyddande lagstiftning ger en god bild av förhistoriska lämningar. Dessutom har Sverige liten uppodlingsgrad och i skogsmarken kan odlingsspår och gravar bevaras i hundratal år. Det finns dock betydande felkällor. En stor del av gravarna är bortodlade, särskilt på slättbygden. Den andel av befolkningen som begravts i högar eller under stensättningar har varierat i tid och rum. Endast ett fåtal gravar har grävts ut och bedömningen av deras ålder görs med hjälp av ytformen, vilket är en osäker metod.

Den största mängden bevarade gravar finns i Uppland, delvis därför att kristendomen kom sent och delvis därför att gravarna legat på impediment i närheten av byarna. Kanske har också gravläggningsskicket medfört att fler begravdes i synliga gravar här än på andra håll.

De tolkningar som gjorts tyder på att en bebyggelseökning inleddes redan på 700- och 800-talen i Uppland. Även för andra delar av landet, som Skåne och Västergötland, tyder gravarna på att expansionen inletts så tidigt.

Gravar kombinerade med andra fynd ger också en grov bild av bebyggelsens utbredning under yngre järnålder. En jämförelse med medeltidens bygd visar att det efter 1000-talet skedde en utvidgning mot de marker som tidigare skilt bygderna åt. Dessa utmarker hade redan tidigare nyttjats, men fick nu alltmer fast bebyggelse. Även under medeltiden fortsatte dock glest bebodda skogar att skilja landsdelarna åt, som Kolmården, Tiveden och Ödmården.

En ofta använd metod för att studera människans påverkan på landskapet är pollenanalysen. Genom undersökningar av pollen som lagrats i sjöar och mossar kan vegetationens historia rekonstrueras. Människans påverkan märks främst som en öppning av

landskapet genom skogsröjning. Tekniken vid pollenanalys har utvecklats mycket, och äldre bearbetningar måste därför uteslutas vid en nationell jämförelse. Dateringarna har förbättrats. Nume-
ra arbetar paleoekologer oftast med små gölar där pollen från ett litet område samlas, dessutom görs flera undersökningar i intilliggande lokaler.

Från tre regioner finns flera sådana nyare undersökningar så att en helhetsbild kan skapas: Ystadsregionen, småländska höglandet söder om Jönköping och älvdalarna i nordligaste Norrland. Jämförelser mellan dessa områden visar att landskapet i den sydsvenska slättbygden öppnades under slutet av järnåldern. I de båda skogsområdena längre norrut inleddes nyodling och skogsutglesningen omkring år 1000 och pågick ända fram till 1300-talets början.

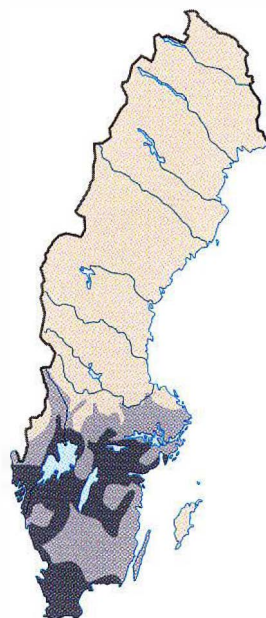
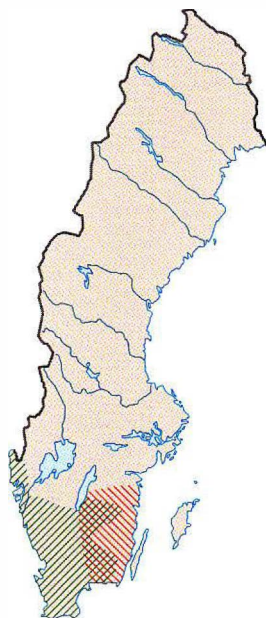
Att det av paleoekologerna registrerade öppnandet av landskapet upphörde på den skånska slättbygden omkring år 1000 innebär inte att själva odlingsexpansionen upphörde. Inom den öppna bygden fortsatte en intensifiering. Detta kan vi se genom att sammanställa daterade fynd på byplatser. Landsbygdsarkeologin är under utveckling och särskilt för den skånska slättbygden finns ett antal utgrävningar i medeltida bymark. Fynden visar belägg på aktivitet, men eftersom flera av utgrävningarna skett i perifera delar av byarna betyder inte avsaknad av fynd att de varit obebodda. Men sammantaget ger dessa fynd en viss uppfattning om den totala aktivitetsnivån.

Från vikingatid till tidig medeltid nästan fördubblas antalet byar med belagd aktivitet. Under senmedeltiden sjunker antalet till mellan hälften och två tredjedelar av den tidigare nivån, men under nyare tid, 1500- och 1600-talen, ökar antalet till den tidigmedeltida nivån. I viss mån återspeglar detta vilka arkeologiskt iakttagbara avtryck människor gjort i marken, som ökad användning av tegel under nyare tid. Men det kan också ses som ett uttryck för en kraftig bebyggelseutvidgning under 1000-tal till 1200-tal.

Ett kompletterande belägg, men ännu föga använt, är daterade kolrester i äldre åkrar. Dessa kan vara rester efter den första röjningen till permanent åker, men de kan också ha hamnat där av andra orsaker, exempelvis gödsling med aska. En preliminär bearbetning visar att sådana kolrester har en koncentration över större delen av landet till perioden från omkring 1000 och fram till 1200-talet.

En viktig indikator på odlingsexpansionen är ortnamnen. Un-

der den stora omvandlingen tillkom en rad bebyggelsenamn med efterled som *-torp*, *-ryd*, *-måla*, och *-boda*. Namnbruket var mo-
debetonat, men ett visst efterled kunde vara i bruk i århundraden. En detaljerad analys av efterledet *-ryd* i Småland har visat att endast en sjättedel av dessa ortnamn hörde till vikingatida bebyggelse. Detta understödjer att bebyggelseexpansionen huvudsakligen låg i tidig medeltid.

Ortnamnen ger också ledtrådar till hur nyodlingen gick till. Beståndsdelar i namnen indikerar att platser som togs upp till odling och bebyggelse nästan alltid varit utnyttjade tidigare, ofta för insamling av hö eller löv till foder åt kreaturen.

Efterledet i namnen kan också ge en social dimension. Flera av dem kommer av utmarksnyttjande eller nyodling, som *-ryd*, vanligt i södra eller mellersta Sverige, vilket betyder röjning. Efterledet *-måla* återgår på beteckningen för uppmätt jordstycke och medeltida nyodlare kallades målarkarlar. Efterledet *-boda*, som är vanligt längre norrut, avser ett nyttjat utmarksområde. Dessa namn skapades både i gammal bondebygd och i rena nybyggarområden. Efterledet *-torp* signalerar i stället att enheten är underordnad en huvudgård. Ortnamnet har ett visst samband med områden där frälsets ställning var stark.

Ordet *torp* betecknade en enhet underordnad en storgård. *Torp* har genom hela medeltiden och i nyare tid också använts som en beteckning för nybyggen av olika slag. Nedan kommer jag genomgående att använda detta ord som beteckning för underlydande enhet.

Det skriftliga materialet blev mer omfattande först från slutet av 1200-talet, och kan därför endast visa nyodlingens slutskede. Uppenbarligen har odlingsexpansionen fortsatt och det finns ett antal belägg i lagar och brev. Det skedde också administrativa förändringar, som nyskapanden av häradar i nyodlingsbygder.

Ända fram till 1300-talets mitt finns belägg för enskilda nyodlingar, framför allt från skogsbygd. Exempelvis i den första samlade befolkningsregistreringen i Sverige, från norra Uppland år 1312 då en extraskatt skrevs ut, nämns att Tingvast odlade ett "boda" som senare hade namnet Tingvastbo.

En detaljerad beskrivning från åren strax före digerdöden handlar om Ingemund Svartkullen. Enligt ett brev från 1347 tilläts han att under sju år bebo Vårfruberga klostrets skog i Taxinge, i norra Södermanland. Han skulle efter anvisningar hugga och bränna, skörda och uppföra byggnader. Efter de sju åren skulle det odlade

och byggda tillfalla klostret. Förmodligen var avsikten att Inge-mund skulle bo kvar och betala ränta som landbo, det vill säga motsvarande arrendator.

Sammanfattningsvis har det skett en tillväxt redan under århundradena före 1000-talet som startade i de etablerade bygderna. Efter 1000-talet följde en snabbare expansion både genom intensifiering av odlingen på slättbygden och genom expansion till tidigare obyggda marker.

Att avgöra hur stor odlingsexpansionen och befolkningsökningen var under detta halva årtusende är mycket svårt. Befolkningsberäkningar med utgångspunkt i gravmaterialet är enbart möjliga i Mälardalen, och det finns många osäkerhetsfaktorer. Den viktigaste, vid sidan av problemet med bortodling, är hur stor andel av befolkningen som högsattes. Särskilt trälarna har säkerligen bestått enklare gravsättningar som kan vara omöjliga att återfinna. En skattning kan dock göras och ställas emot de beräkningar av befolkningen som det skriftliga materialet tillåter. Den viktigaste av dessa är den nyss nämnda registreringen från 1312 i norra Uppland, men det finns också andra möjligheter att skatta höjdpunkten för befolkningsantalet före digerdöden.

En försiktig beräkning ger vid handen att ökningen av antalet hushåll i Mälardalsområdet mellan 1000-talet och 1300-talets mitt lett till mer än en fördubbling, kanske en tredubbling eller mer, av befolkningen. Detta behöver inte vara giltigt för andra delar av landet. För århundradena före 1000-talet kan ingen beräkning göras, men expansionen har säkerligen varit av mindre omfattning.

Orsaker till nyodlingen

Befolkningsökning har alltid varit en bidragande orsak till nyodlingarna, och omvänt skapade en ökad livsmedelsproduktion större möjligheter till befolkningsexpansion.

Den inledande fasen av nyodling varade från 700-talet till 1000-talet. Det var en odlingsexpansion utan större teknisk omvandling. Visserligen infördes en del tekniska nyheter, framför allt av arbetsbesparande art som exempelvis den vidvinklade lien med längre blad (se Band 1). Men den mera grundläggande tekniska omvandlingen kom först efter millennieskiftet.

Den inledande nyodlingen kan därför beskrivas som en återhämtning efter stagnations- eller nedgångsfasen i mitten av järnåldern. Men en sådan expansion utan grundläggande teknisk

Adam gräver och en av sönerna tar löv med yxa. Trädet sidhuggs, som på nästan alla medeltida bilder av hamlade träd.

omvandling har sina givna ekologiska begränsningar. Först med en grundläggande teknisk förändring kan dessa gränser sprängas. Ett tekniskt komplex som infördes efter 1000-talet, med en rad nya redskap och arbetsmetoder, skapade andra förutsättningar. Odlingen kunde nu sträcka sig till jordar och områden som tidigare lämnats tämligen orörda, till fuktigare jordar eller stora skogar. Den tekniska omvandlingen var en huvudorsak till nyodlingen.

Före 1000-talet spelade samhälleliga faktorer en större roll för den ökade odlingen. En förändrad relation mellan trälarna och deras herrar kan ha underlättat en viss utflyttning av underlydan-

de till kringliggande gårdar. Att bygderna organiserades, och att så småningom landskapsomfattande lagar trädde i kraft, har gett ett rättsligt skydd åt nyodlare.

Det kan också ha funnits en kronologisk skiktning, sådan som man kunnat påvisa i andra delar av Europa. Bondekolonisationen har hela tiden varit betydande, särskilt i de områden där självägande bönder dominerat. Så småningom, när samhället strukturerats om så att det var jorden och inte direkt kontroll av människor som blev basen för maktutövning för överheten, har också samhällets ledning alltmer engagerat sig för nyodlingen.

Stora nyodlingsföretag som dirigerades uppifrån tillhörde odlingsexpansionens sista stadium i hela Europa. Exempelvis den tyska östexpansionen mot de mer glesbefolkade slaviska områdena skedde genom att nyodlare rekryterades av adelsmän.

Ett exempel på en sådan organiserad nyodling rör älvdalarna längst i norr. År 1327 reglerade ärkebiskopen och några stormän emellan sig områden som hade förlänats åt dem "att bebyggas och uppodlas". Året därpå gavs skattefrihet åt dem som ville bosätta sig i dessa områden. I ett brev från 1335 beskrivs hur den högadlige Nils Abjörnsson hade lyckats med sin organiserade nyodling vid Piteälven:

Och samme herr Nils Iharl sedermera genom bostäders uppbyggande, familjers ditförande och genom allehanda däremot svarande åtgärder inom det honom tilldelade ovannämnda området nedlagt mäktiga stora omkostnader, mycken möda och arbete.

Arkeologiska utgrävningar och pollenanalys visar att brevet täcker en verklighet. Under 1300-talets första årtionden skapades en fast bebyggelse vid Piteälvens mynning. Sannolikt har det också i övriga delar av landet förekommit en uppifrån styrd nyodling, och många av nyodlarnas gårdar kom att tillhöra frälset.

GÅRDEN

Gårdens hus

I Hälsingelagen från 1300-talets början finns en bestämmelse om fridszoner där vi kan följa en tänkt vandring in mot gårdens centrum, med ständigt stigande böter för den som gör hemgång och våld mot husfolket. Vi börjar längst ut på betesmarken, "ytterst